

О ОБИЧНОМ КОЊУ У СРПСКИМ НАРОДНИМ ПРИПОВЕТКАМА

DARYA VOYVODICH

University of Novi Sad

ABOUT THE COMMON HORSE IN SERBIAN FOLKTALES. The paper analyses the character of the *common* (nonmagic) horse in Serbian folktales from the following perspectives: (1) names and attributes, (2) function, (3) horse owners, (4) characteristics in animal stories and fables. The first aspect is concerned with the frequency of names and the use of attributes associated with horses. The second one defines functions of the common horse: horse as a vehicle and helper in everyday life, magical function, ancient rituals and religious representations of a horse, horse as a part of the death penalty, etc. The third aspect distinguishes horse owners with relation to social strata (upper/lower class). However, the character of the Gypsy is not subject to that distinction. The fourth one refers to horse characteristics in animal stories and fables. The results of the study show that each of these points is firmly connected to reality and that some folk tale elements are of considerable significance, due to their role in preserving the ancient religious notions of the world which are forgotten in modern life.

Keywords: horse, Serbian language, folktales, Slavic folklore, Balkan folklore

1. УВОД

У овом раду размотрићемо лик обичног, односно *немагичног* коња на материјалу збирки народних приповедака и приповедака из листа *Босанска вила*. Када кажемо обичан, под тим подразумевамо лик коња који није фантастичан, који је без магичних својстава као што су крилатост, способност говорења, змајевитост, несвакидашње порекло, припадност нељудским бићима и др.

Појам *приповетка* посматрамо као шири појам који обухвата текстове различитог карактера (бајке, приче о животињама, басне и др). Сакупљачи приповедака су на свој начин организовали текстове кроз поделу на разне врсте. Међутим, за нас та подела није била од суштинског значаја: важни су нам били сами текстови, а не њихова припадност одређеном подтипу приповедака. Стога нећемо писати о опширном проблему дефиниције бајки, скаски, легенди и сл.¹

1 В. о томе: Radulovich 2009: 5–13, Propp 2000b: 22–48, Chaykanovich 2002: 7.

Анализа је извршена на основу текстова из часописа *Босанска вила* и неколико збирки приповедака (три збирке приповедака Вука Караџића, по две збирке Вука Врчевића и Веселина Чајкановића, двотомна збирка Атанасија Николића, по једна збирка Андре Гавriloviћа, Драгана Лакићевића и Драгутина М. Ђорђевића те антологија Милорада Панића-Сурепа), у оквиру којих смо издвојили 236 текстова¹. У тај број уврстили смо и 6 прича о животињама (*Пијевац на дивану*, *Ко није благодаран на орау (ораху)*, *није ни на товару или Награда неситости*, *Лисица се осветила вуку*, *Не прти што не можеш носити*, *Орач и вук и Вук и његов хаџилук*), једну причу бројаницу² (*Пошла кока на пазар*), као и басне из зборника Вука Врчевића. Иако животиње у причама о животињама и баснама говоре, оне нису магичне, а за нашу грађу су биле корисне јер показују свакодневицу живота коња.

Овде бисмо разјаснили разлику између прича о животињама и басни. Како В. Проп пише – животиње у причама о животињама су обично условни носиоци радње, и погрешно би било сматрати да такве приче показују живот животиња или, напротив, да су те приче алегоријске (попут басни), тј. да су људи у њима представљени као животиње (Propp 2000b: 354–355). На тај начин Проп разликује приче о животињама и басне, сматрајући их различитим жанровима, и takoђе објашњава како се не може са тачношћу говорити о коренима таквих прича, иако неки аутори тврде да је њихово порекло тотемистичко (Propp 2000b: 368–372).

Наша анализа обичног коња садржи неколико тачака: (1) назив и атрибути, (2) функција, (3) власници коња, (4) особине коња у причама о животињама и баснама.

Детаљније разматрање назначене проблематике обухвата следећи списак анализираних текстова по зборницима:

- (1) Вук Стефановић Караџић, *Народне српске приповјетке* (1821): *Еро с онога свијета, Еро и Турчин, Шта је најгоре на свијету? Или пијан Србин и гладан Турчин;*
- (2) Вук Стефановић Караџић, *Народне српске приповјетке* (1853): *Међедовић, Чардак ни на небу ни на земљи, Немушти језик, Златна јабука и девет*

¹ Четири приповетке у којима се спомиње коњ нису укључене у анализу јер се не односе заиста на коња као реалну животињу: три о детету које јаше штап/дрвеног коња – *Коју је најбоље вјенчати?* (Vrchevich 1868), *Ђевојка, удовица и пуштеница* (Karadzich 1821) и *Хаџијина кћи* (BF 1904: No5) и приповетка *Лаж за опкладу* (Karadzich 1853), у којој дете прича лажи како би надмудрило Ђосу и самим тим измишља и опис кобиле: *два дни дуга а до подне широка, а по леђима јој врбе порасле.*

² Д. Ђорђевић сматра да код таквих прича у најстаријој „верижној схеми“ животињи која полази на пут пријеђују се једна по једна и друге животиње – које се на крају пута по редоследу снаге и слабости све узајамно потамане, а такве приче су увек без алегоријске транспозиције, причање служи забави (Djordjevich 1988: 563).

пауница, Правда и кривда, Ђевојка бржа од коња, Три јегуље, Чудотворни нож, Зла маћеха, Лисица се осветила вуку;

- (3) Вук Стефановић Караџић, *Народне српске приповјетке* (1870): *Баш Челик, У лажи су кратке ноге, Циганин и властелин, Хоће воденичар у војску, Како Циганин научи коња гладовати;*
- (4) Милорад Панић-Суреп, *Српске народне приповетке. Антологија* (2009): *Тамни вилајет, Дванаест мрва, Срећа и несрећа, Не узајмљуј зла, јер ће ти се вратити, За нужду се лаже, Ђоса и Угурзус, Турчин, Раја и Циганин;*
- (5) Драган Лакићевић, *Српске народне бајке* (1986): *Чудотворни прстен, Очев трпс, Везиров син, Срећни сат, Ко добро чини, не каје се;*
- (6) Вук Врчевић, *Српске народне приповјетке* (1868): *Сретњему жене умиру, Цар Шћепан и Милош Обилић, Херо и његова кобила, Турчин и раја пјан, Циганин остављао за душу, За што раја вазда кука?, Помоз'те сви свети!, Сељак за покору изио оку сламе, Жена оцу мајка, Ага и чипчија, Калуђер и баба, Хоџа и поп на једном коњу, Поп и циганин, Циганин и цар, Куповали љето за зиму, Сељак и његова кобила, Два сељака на крсном имену, Уби свог коња у пунице;*
- (7) Вук Врчевић, *Народне басне* (1909): *Коњ и во на даву у лава, Два коња, Вук и јеж, Коњ и магарац, Два коња једног господара, Волови и коњ, Коњ, во и два вука, Ждријебац и магарац, Два коња јахаћа, Магарац међу коњима, Вукови и болесни коњ;*
- (8) Атанасије Николић, *Народне спрске приповетке*, Т. 1 (1842): *Добра срећа и вештина болја је од јунаштва, Досетљивост, Ко није благодаран на орау (ораху), није ни на товару или Награда неситости, Непослушни синови или Није, коме је речено, већ коме је суђено;*
- (9) Атанасије Николић, *Народне спрске приповетке*, Т. 2 (1843): *Досетљивост помаже;*
- (10) Андра Гавrilović, *Двадесет српских народних приповедака* (1925): *Арслан, Два прстена, Како је постао Будим, Богата торба, Богомајка и Божји син на путу;*
- (11) Веселин Чајкановић, *Чудотворни прстен: најлепше српске народне приповетке* (2002): *Пијевац на дивану, Царев син и Оштар Дан, Ђело царев зет, Овца трандафљика, Урис, Свети Аранђео једнак према свима, Људско око, Бог свога не оставља, Ђевојка дала голубици воде, Не ридај, не ридај, Биједа, Тешко вама кад ви умре баба, За што пуница воли зета, Милош Обилић, Цар Тројан, Цариград, Бог не заборавља правих, Како се убија вукодлак;*

- (12) Веселин Чајкановић, *Српске народне приповетке* (1999): *Пошла кока на пазар, Огњевит човјек и царева кћи, Златан коњ, Деведесет и девет синова, Милостиви солдат, Царев син и Циганин, Чудотворни сахат, Маћеха и пасторка, Златна тиџа, Виловска кочија, Ера у бунару, Царев син армичар, Њемушти језик, Ђаво и владика, Трговац и његова жена, Сиромах и мудри савјети, Слуга и три савета I, Ко под другим јаму копа, сам у њу упада, Срећа и Несрећа, Крадљивац, Пет пута убијан, Прометало II, Рђо, Бабова свиралица и мајкино вретенце, Милош Обилић познаје мајку, Света Петка и ђаво, Господар и челе, Царев зет лудак, Сарај-град, Три брата, Ера у цркви;*
- (13) Драгутин М. Ђорђевић, *Српске народне приповетке и предања из лесковачке области* (1988): *Орач и вук, Исус Христос и свети Петар по свет, Аждава и царева жена, Змајеви укради три сестре, Царев син и златна јабука, Жена родила змију, Дете змија, Зет и шураци, Мајка крава, Откупен мрт'в човек, Царев син, Царев син иде по свет, Три брата чували татков гроб, Трговац заклао божјака, Овчари, котилница и ржови, Бог и суђенице, Мудра девојка, Сода бозаџија, Стари људи се клали, Како престало да се убивав стари људи, Досетљив царев син убио 40 лопова, Јед'н реч дукат, За три дуката реч, Добар слуга, Жена је жена, Како је човек носио ждребе, Сирома човек женија сина, Незнање, Будалаштина, Неверна жена, Циганин у цара за девојку, Одокле доби, докле изгуби, Отац и три сина, Правдина побеђује, Браћа паметан и будала, Зрнџе гра, Циганин и овчар нашли сан, Чи коњ?, Циганска превара, Циганин преварија Турчина, Како је господ створио жену, Бајрамско јаре;*
- (14) Босанска вила (1885–1914): *Халали!, Та видиш ће сам се наљутио, Не дај Боже, што се трпљет може, Љуба Бошка Југовића, Откуда се Милош зове Обилић?, Тешко је стећи доброг пријатеља, Нек је кобили лакше, Славу слави деветоро коња, Сељак и думо, Мујезин и Хера, Царевић и Арапин, Царица и дванаест слушкиња, Ђело и Шуго, Чудновати пањ, Чудотворни пијевац, Ђевојка цар, Ђевојка постала мушко, Хоџа, Како је Краљевић Марко постао јунак и добио Шарца, Како је свети Илија жив отишao на небеса, Ко се прије расрди, с онога три опуте, Колико ваља родитељски благослов?, Крив се на суду оправдао, Лажа и јамак, Млинар, Младић у свијету, Најбољи гатар, Насрадин-хоџа у служби код паше, Не прти што не можеш носити, Нек старост говори, увијек је за добро, Од смрти се не утече, Паметна ђевојка, Поп-небрига, Правда не гине, Хтио излећи хата, Ето пила, ето вес купила, Лазар Сочиџа и Абид-ага, Шијачко нагађање, Сирочићи, Сиротица постала царица, Што је суђено, суђено, Три ђавоље длаке, Три путника, Три суђенице,*

Зла жена, Златна бубица, Сиромашак и његов син, Снаже и свекрва, Мудри Соломон, Вук и његов хаџилук, Опет свети Саво и свети Паво, Свети Саво и Властелин, Од када се старци не убијају, Ал-Османов син и соколскога цара кћи, Бабини лонци, Најбоље кад Бог да, Седам браће и седам дивова, Ђабински севдах, Ђело царев зет, Препреден рсуз, Савино брдо у Грахову, Чобанин и ђаво Топал-паша, Кобила му сита, Св. Сава благословио магаре, Царевић и кујунџбашиница, Добар савијет, Херо и хајдук, Вако је то било, Судбина једна царске кћери, Суђено ће бити, Шаљиве приче у Гаџку (бр. 4 и 5), Како је халвеција постао цар, Цар и сватови, Два златна детета и једна ненасловљена прича о гуслару Новаку.

2. АНАЛИЗА ЛИКА ОБИЧНОГ КОЊА

2.1. Називи и атрибути. У већини анализираних приповедака потпуно очекивано се највише среће назив коњ. У одређеним текстовима истиче се да је реч о женки, тј. кобили, а у мањем броју се говори и о ждребету. Поред тих именовања која су најраспрострањенија и у савременом говору, наилазимо и на она која нису тако честа данас или су готово изашла из употребе: *хат, ат, паствух¹, бедевија², аткиња, парип³ / парипче, ждребица, кљусе⁴ / кљусина, агњир⁵, тајче⁶*. Следи списак тих назива по учесталости, а у заградама је написано у колико приповедака се они спомињу: коњ (204), кобила (36), ждребе / ждријебе (13), хат (8), кљусе (3), кљусина (3), ат (2), бедевија (2), парип (2), коњче (2), кобилетина (1), аткиња (1), ждребица (1), ждријебац (1), паствух (1), парипче (1), ањгир (1), тајче (1).⁷

Уз ове називе атрибути су веома ретки – без преке потребе се не истичу особине животиње, наглашава се нека особина само ако је кључна за приповедање. Тако се у само шест приповедака говори о коњу који је добар: у једној (*Срећни сам*) отац даје сину за пут добра коња, у другој (*Дванаест мрва*) господар царевићу који га је служио

1 *Пастух* – неуштројен коњ (RSJ 2007).

2 *Бедевија* – кобила добре пасмине; уопште кобила (RSJ 2007).

3 *Парип* – коњ, ждребац (RSJ 2007).

4 *Кљусе* – мршав, ситан коњ (RSJ 2007).

5 *Ањгир/ајгир* – ждребац, паствух (RSJ 2007).

6 *Тајче* – ждребе (прим. аут).

7 Корпус савременог српског језика показује сличне резултате (у заградама је дат број нађених подгода): најучесталије лексеме су кобила (577), коњ (354), ждребе/ждријебе (137), а за њима следе ат (27), ждребица (23), бедевија (17), хат (17), кљусе (10), парип (6), док речи аткиња, тајче, агњир, кобилетина, парипче, коњче и кљусина нису пронађене у корпусу. Реч *паствух* такође нисмо пронашли у корпусу, док се варијанта *паствув* среће 94 пута.

поклања добра коња и јуначко оружје, у трећој (*Бог свога не оставља*) јунак се противи наговору таста да закоље једног од два коња за које се претходно каже да су ко двије виле: *Што бих и клао тако „добра коња”?*, у четвртој (*Хтио излећи хат*) Херо је покушао да излеже коња, мислећи да ће на тај начин имати и он ата као један човек, а у две приповетке видимо да је добар коњ један од минималних предуслова да би се јунак оженио царевом ћерком: у бајци Златан коњ цар се противи да дâ своју кћи за младића који ни коња доброга нема, а у приповеци *Циганин у цара за девојку* Циганин машта како ће набавити добrog коња, одело и оружје, тако да цар неће имати разлога да му не да своју кћер – то мора да гу дава: *добар мом'к, добро одело, има доброга коња, добро оружје, па мора да гу дава.* Слична одлика (*силни хат и силовити коњ*) појављује се у два текста: у причи *Свети Аранђео једнак према свима*, у којој човек покушава да побегне од Светог Аранђела како му овај не би узео душу: *узјаше силна хата, па пође да бега трком у бели свет и у бајци Сирочићи*, где силовити коњи припадају царевој ћерки, а на крају служе да растргну негативног јунака бајке.

У неколико текстова спомиње се леп коњ: *лијеп коњ* (*Крадљивац*) и *најлепши коњ* (*Златна бубица*), који су украдени ради профита главних јунака прича, а *најлепи коњ* (*Сода бозација*) и *убав коњ* (*Одокле доби, докле изгуби, Жена је жена*) су највеће жеље јунака наведених приповедака. Овом списку бисмо додали и атрибут *најбољи коњ*, којег на превару јунак бајке добија од кујунџаше (*Царевић и кујунџашиница*).

У само једној причи (*Славу слави деветоро коња*) срећемо атрибут *дебели*, који је главни јунак употребио у свом шаљивом певању на гуслама о томе како нечији коњи једу капетанову пшеницу.

Поред ових позитивних атрибута, у једној приповеци среће се и атрибут *путоногаста*: Циганин говори како му је украдена путоногаста¹ кобила. У народу, и то не само српском, рас прострањено је мишљење о посебној вредности таквог коња – постоји сујеверје да што више ногу у чарапама коњ има, да је бољи, али само дотле док се не дође до 4 ноге – тад коњ ништа не вреди: *Који је коњ путаст у једну ногу, ваља 1 кесу (100 круна), ако ли је путаст у двије ноге и то у накраст, ваља 2 кесе (200 круна), а ако је путаст у три ноге, те ако нема каквих баксуз никшана, ваља 3 кесе (300 круна), а коњ, који је путаст у све четири ноге, не вриједи ни четири паре* (BF 1905: 217).² На тај начин видимо да Циганин пријевом *путоногаста* истиче цену коња.

¹ Путоногаст коњ – коњ који има беле ноге (прим. аут.).

² Потврду оваквим сујеверјима нашли смо и на простору Интернета на српском, руском и енглеском језику.

По једанпут се у приповеткама срећу следећи атрибути: *млад коњ* (*Помоз'те, сви свети!*), *болесни коњ* (*Вукови и болесни коњ*), *ождријебљена кобила* (*Људско око*), *дивљи коњ* (*Царев зет лудак*), *стари коњ* (*Орач и вук*), *коњ бијесан као аждаха* (*Лазар Сочица и Абид-ага*), *горопадна кобила* (*Вако је то било*). Сви су важни за одвијање радње: у првој (*Помоз'те, сви свети!*) је битно да је коњ млад и плаховит и самим тим склон безразложном јурењу, што изазива смешну реакцију попа; у другој (*Вукови и болесни коњ*) до заплета радње долази због тога што је коњ болестан и умире, што опет проузрокује духовит разговор између коња и вукова; у трећој (*Људско око*) ождрењебљена кобила служи као средство за проналажење пута (в. тачку 2.2); у четвртој (*Царев зет лудак*) цар покушава да се реши свог зета тако што му даје да јаше дивљег коња; у петој (*Орач и вук*) коњ говори какав је однос човека према старим коњима; у шестој (*Лазар Сочица и Абид-ага*) Лазар Сочица намерно јаше коња *бијесног попут аждахе* како би уплашио Абид-агу; у седмој (*Вако је то било*) кобила због своје горопадне нарави грубо реагује на удварање ждрепца и смртоносно га удара.

Посебно бисмо истакли приповетку *Зла маћеха*, где се наводе следећи атрибути: *црн коњ без биљега, бијела бедевија без биљега, ат вран пријед нејахан, ждребна кобила*. Сви су предуслов за остваривање магијског обреда, о чему ће бити речи у следећој тачки.

Атрибути који представљају боју коња су ретки: поред горе наведених примера, *црни и бијели коњи* појављују се у бајци *Очев трс*, симболизујући сврху пута тројице браће: бели коњи – весеље, црни – жалост; *бела кобила* у причи *Сирома човек жењија сина* служи будаластим сељанима као полог¹. Поред тога спомињу се по једном *ђогаст*² коњ (*Жена је жена*), *вранац*³ (*За три дуката реч*), *кобила доруша*⁴ (*Славу слави деветоро коња*) и *халат*⁵ (*Славу слави деветоро коња*) са циљем да се истакне лепота или вредност коња.

У три текста нарочито детаљно су описане мршаве кобиле. У бајци *Златан коњ јунак убија стару кљусину* која крепава и која је наказна дрлеца да би њеном кожом прекрио магичног коња и на тај начин га камуфлирао. У приповеци *Милостиви солдат* главни јунак види кобилу у изузетно лошем физичком стању (*стара, չорава кобилетина, ама брате, мршава, могао би јој сва ребра пребројити, а о кукове торбе*

1 Полог – јаје које се оставља у гнезду да би кокош опет ту носила (RSJ 2007).

2 Ђогаст – коњ беле длаке (RSJ 2007).

3 Вранац – коњ вране, црне длаке (RSJ 2007).

4 Доруша – маркорића кобила (RSJ 2007).

5 Халат – риђаст коњ, риђан (RSJ 2007).

вјешати, све се луља на ногама, хоће да пане) и на њој испробава магичну палицу, која толико јако удара да и таква слабашна животиња почиње да поскакује као да је позобала ваган зоби. Приповетка *Стари људи се клали* истиче предност мршаве кобиле (кобила мршава, испала, испило гу ждребе) у односу на коња који је јалов и јак јер ће управо она знати да изведе јунака на прави пут (в. тачку 2.2). На основу ових примера видимо да истицање мршавости кобила има функцију контраста: којом *наказне дрлеце* прекрива се златан коњ, снага магичне палице је тако велика да и кобила која се једва држи на ногама поскакује као пуна снаге, а испијена ждребица са ждребетом је боља од јаког коња јер неће залутати.

На тај начин од 236 приповедака где се спомиње коњ у само неколико срећемо атрибуте: добар коњ (6), убав коњ (2), путоногаста кобила (1), млад коњ (1), болесни коњ (1), силни хат (1), силовити коњи (1), два коња ко двије виле (1), најлепши коњ (1), најлепи коњ (1), лијеп коњ (1), најбољи коњ (1), ождиријебљена кобила (1), црн коњ без биљега (1), бијела бедевија без биљега (1), ат вран пријед нејахан (1), ждребна кобила (1), бијели коњи (1), црни коњи (1), дебели коњ (1), дивљи коњ (1), стари коњ (1), коњ бијесан као аждаха (1), горопадна кобила (1), доруша (1), ђогаст (1), вранац (1), бела кобила (1), халат (1). Уз ове атрибуте у 3 приповетке срећемо описе мршаве кобиле, о којима смо већ говорили.

2.2. Функција. У приповеткама коњ остварује неколико функција и већина њих се односи на свакодневни живот: на њима јашу (104)¹, превозе терет (28), они вуку кола или кочију (7). Коњ је помоћ домаћинству, а у два текста (*За нужду се лаже*, Чудотворни прстен) се истиче да је он услов и за зараду: на њему се могу возити дрва у град и продавати. О свом тешком животу говоре сами коњи у причама о животињама и баснама. Човек их израбљује, њихов рад је напоран (*Волови и коњ*); један коњ се чак одметнуо у хајдуке (*Ко није благодаран на орау (ораху)*, *није ни на товару или Награда неситости*) и говори каква га је мука на то натерала: *Ма како ми неће бити тешко петле; досади ми се већ људе служити, како што у кућу потребују, одма веле, ето натоварите на коња, па донесите; па ме тако муче по вас дан, нити се сећају, да ме у време наране, ни напоје* (Nikolich 1842: 79). И сами коњи су свесни да се више не може поштено живети и радити, а да се све не претвори у израбљивање (*Два коња јахаћа*).

1 У бајци *Цар и планински извори* (Vrchevich 1868), коју нисмо укључили у анализиране бајке јер се не спомиње сам коњ, говори се на следећи начин о величини једне планине: била је толика да је људско око није могло прогледати, ни коњске ноге прегазити. Ово нам указује на то колико је суштински важна била улога коња у давна времена – он је представљао врхунац превозног средства.

А шта бива са њима кад су истрошени, сазнајемо из басни: једног болесног коња газда оставља у шуми док не липше (*Вукови и болесни коњ*), а други (*Орач и вук*) говори како на свету нема правде јер га је газда немоћног и кад му више није потребан оставио да умире (*И ја кад бе млад, газда ме чуваше, ранеше, појеше, даваше ми зоб и детелину, амови пулови, а с'г остале па еве куде ме је исврљија да липсујем. Нема правдина*). Још једна прича (*Чи коњ?*) говори о односу људи према *неупотребљивим коњима*: на почетку се објашњава шта се ради са мртвим коњем – *Кад липше коњ, бацив га на ѡубре негде с краја или у долину*.

Упркос томе што коњ ради *као коњ* и чини се да га човек не поштује, он се посматра као материјално добро (нпр., у бајци *Очев трс лисица* тражи од главног јунака да закоље свог коња како би се напила његове крви и преживела, на шта јој он говори да је убити коња *велика штета*); коњ такође спада у ред најзначајнијих елемената људског живота (нпр., у причи *Ћоса и Ургузус* Ћоса остаје без свега што чини живот: без волова, *кобиле, куће, жене, мајке*), а у две приповетке (*Сретњему жене умиру и За нужду се лаже*) говори се чак и да срећном човеку жене умиру, а несрећном кобиле. О томе колико је вредност коња блиска вредности људског живота говоре нам две бајке: *Срећни сам и Ко добро чини, не каје се.* У првој јунаци губе на картама и њихов улог расте: новац, коњ, сопствени живот, а у другој главни јунак тражи од цара *кћер, двадесет коња, двадесет чифта врећа и двадесет слуга.* У оба примера видимо да се коњ у набрајању налази одмах иза човека. Овде бисмо споменули и варијанте приповетке *Зрнце гра.* У њима се говори како је човек успео да од зрна пасуља дође до коња или пак девојке, тако што би у замену за једну изгубљену ствар добијао већу. На тај начин постоје три верзије у којима се ствари градирају на следећи начин: (1) зрно пасуља – бисаге кукуруза – кокошка – крава – коњ, (2) зрно пасуља – пуне бисаге пасуља – свиње – волови – девојка, (3) зрно пасуља – петао – свиња – девојка. Из наведених примера видимо да се коњ у две варијанте замењује са девојком, а обоје представљају врхунац градације, што нам опет указује на то колико је вредност коња блиска вредности човека. У вези са овим навели бисмо као занимљив пример белоруски обичај када се приликом усељења у кућу првих 6 дана пуштају животиње да преноће у њој, и то овим редоследом: кокошка и петао, гуска или мачор и мачка, прасе, овца, крава и на крају коњ.¹ После њега, уколико није било никакавих последица, ноћи човек (Ivanov 1979: 150). Таква близост коња и човека потиче још из општеиндоевропске

¹ У одређеним анализираним текстовима такође можемо видети сличан редослед животиња према вредности: у причи *Зрнце гра*, о којој смо већ говорили, (кокошка – крава – коњ), у приповеци *Прометало II* (петао – ћурка – ћуран – свиња – коњ) и *Златна тиџа* (пас – волови – коњи).

традиције, где је на религијском плану коњ најближи човеку.¹ Колико је он готово еквивалентан по вредности људском бићу сведочи и податак да је у хетитским² законима коњ изједначаван са робињама-заробљеницама: ако мушкарац учини грех са коњем или мулом или робињом-заробљеницом или њеном мајком или сестром – нема казне, а ако то исто учини са псом или свињом – следи смртна казна (Ivanov 1979: 151).

Поред учествовања у свакодневици коњ у приповеткама може имати и друге функције. Једна од њих је проналажење пута (у бајкама *Тамни вилајет, Људско око, Стари људи се клали, Опет свети Саво и свети Паво и Од када се старци не убијају*): да се јунаци бајке не би изгубили у мрачним / магловитим земљама, односно у оним у којима се ништа не види, они остављају ждребад или пак колу ждребе на уласку у непознати свет, а сами даље јашу на кобилама, које касније проналазе пут назад, јер се сматра да ће ждребица увек наћи своје младунче и самим тим извести људе из тамних земаља.

Овај мотив је интересантан по томе што се намећу питања о коренима веровања да ће кобила увек моћи да пронађе своје ждребе, као и о логичном размишљању које стоји иза тога. Поред овог врло је упадљива веза између решења са *кобилама и ждребадима* и похода у тамну / магловиту земљу, што нас је навело на претпоставку да све те приповетке имају неко заједничко порекло.

Пре него што покушамо да одговоримо на постављена питања, желели бисмо да укажемо на то да веровање о томе да ће коњ пронаћи пут има додира и са стварношћу, односно да способност добре оријентације коња није пукава измишљотина. О томе пише Д. Морис наводећи примере када су јахаче коњи избацивали из седла у току јахања, а увече се враћали кући самостално захваљујући непогрешивој способности оријентирања у тами (Morris 1989: 18). Морис сматра да осим изузетног чула слуха коњи могу да се оријентишу и уз помоћ електромагнетног поља Земље и своје сензитивности на магнетној мапи домаће територије (Morris 1989: 18), а њихово чуло вида указује заправо на то да су они и ноћне животиње (осим што су и дневне), те тако постоје примери када људи који су одлучили да ноћу по месечини јашући прескачу препреке говоре како је то доживљај који разара нерве, док коњ све то обавља лако, као од шале (Morris 1989: 40). Навели бисмо још два примера која према Морису највероватније указују на то да је добра оријентација коња повезана са магнетизмом. Наиме, постоје случајеви када су коњи пронашли пут до куће на непознатом терену: тако је ждребе које је било одвезено 8 километара од куће до места на којем никад није било за само

1 Више о томе в. Ivanov 1979: 150–154.

2 Хетити – индоевропски народ из бронзаног доба (прим. аут.).

5 дана самостално нашло пут до своје мајке. Други пример су дивљи коњи које људи хватају једном годишње у Вирџинији и после их продају на лицитацијама. Оне које нису успели да продају пуштају на слободу. Такви коњи се после одређеног времена врате у свој крај иако морају прећи велику удаљеност преко неколико река (Morris 1989: 75–76). Теорију о магнетној оријентацији потврђује и следећи експеримент: коњи су били одвезени у место где раније никад нису били, с тим да је једна група имала магнете у уздама мале јачине 0,016Т. Када су коњи пуштени, разлика у кретању контролне и експерименталне групе (са магнетима) била је велика: прва се кретала директно у правцу своје штале, док је друга (услед сметњи изазваних постављеним магнетима) имала мање одређен правац кретања и лутала је¹ (Wiltschko 1995: 71).²

Примери изванредне оријентације коња нису могли остати незапажени од стране људи. Међутим, мотив враћања из мрачне земље на кобилама у нашим приповеткама није повезан са домишљатошћу српског народа и његовим познавањем коња.

Најпре је потребно рећи шта представља *мрачна земља*. Предање *Опет свети Саво и свети Паво* најјасније нам указује на одговор: Св. Павле, преварен од стране ђавола, бежи у мрачну земљу, одакле је проклео земљу *где га је ђаво преварио, да се у тој земљи не може ништа множити, нити плодити*. Свети Саво да би скинуо ту клетву одлази у мрачну земљу, односно у доњи или онај свет, свет у којем насупрот овом влада вечити мрак.³

Друге приповетке (*Тамни вилајет, Људско око, Стари људи се клали, Од када се старци не убијају*) пак говоре о походу цара и његових људи у мрачну / магловиту земљу, а у бајци *Тамни вилајет*⁴ среће се још једна карактеристика ове загонетне земље – пуна је драгог камења.⁵ Још у XIX веку Стојан Новаковић је утврдио да ова прича потиче из романтично-историјског дела о Александру Великом чијим се

1 Ово потврђује теорију да се коњи оријентишу према магнетном пољу земље. Постављени магнети у уздама су изазивали сметње у оријентацији, што се може упоредити са примицањем магнета компасу који у том случају више неће указивати на север већ на место магнета поред, односно његов рад ће се *пореметити*.

2 Табелу *Магнетни утицај на оријентационо понашање у животињском царству*, у којој су по типу, класи и реду животиња представљене врсте оријентационог понашања в. у Wiltschko 1995: 19. Копијари се према тој табели сврставају у животиње са компасном оријентацијом.

3 Више о томе в. Chaykanovich 1935: 122.

4 Приповетка говори како је један цар са војском дошао на крај света и упутио се у тамни вилајет. Када су ушли у њега, из мрака се зачуо глас који говори да ко понесе камења из те земље, кајаће се, а ко га не понесе, да ће се исто кајати. Кад се војска вратила у овај свет, они што нису ништа узели, кајали су се јер је то камење било драго камење, а они који јесу, кајали су се што нису узели више.

5 У предању из Горњих Бораца наилазимо на сличан мотив: пасоглавци живе у мрачној земљи, а у њој има драгог камења (Hirc 1896: 229).

творцем сматра Псевдо-Калистен (IV век пре н. е.), а у средњем веку било је изузетно популарно и распострањено по свету (Novakovich 1878).¹ Овај роман о Александру Великом у другом делу у поглављима 39–41 говори о царевом одласку у тамну земљу, односно у онај свет²: Александар долази до земље где сунце не сија, а његов пријатељ га саветује да поведе даље са собом само најбоље људе, те стога он издаје наређење да стари не настављају пут, већ само млади. Међутим, један старац моли своје синове да га поведу са собом, тврдећи како ће у тешком моменту затребати Александру. Синови, уз оклевање, узму са собом оца, којем су на његов наговор обријали браду и на тај начин га *сакрили међу* младом војском. Након три дана Александар долази до краја света, до предела где је потпуна магла, а даље следи само тама. После неколико покушаја да пут настави даље, Александар схвата да му је потребна мудрост старијег човека и тада сазнаје да је међу његовом војском онај кога тражи – *сакривени* отац двојице синова. Старац даје савет како безбедно отићи у мрачну земљу и вратити се из ње: потребно је оставити ждребад на уласку у таму, а даље јахати на кобилама, које ће потом људе непогрешиво вратити назад, тј. код својих младунаца³. Он такође саветује да се покупи све што се нађе на тлу мрачне земље – касније се испоставља да су у питању чисто злато и бисери и стога се једни кају што нису ништа узели, а други што нису узели више (Pseudo-Callisthenes 1991: 119–122).

Сродност овог дела романа о Александру и наших приповедака о мрачној / ма-гловитој земљи је изузетно велика.⁴ Сличне мотиве налазимо и у турској народној књижевности из XIII века у причама о Огуз-хану, који попут Александра одлази у мрачну земљу и од *сакривеног* старца⁵ добија савет да поведе са собом 4 кобиле и 9 магарица са њиховим младунцима, које ће везати на уласку у тамну земљу, а животиње ће се касније вратити назад, вођене материнским инстинктом и пратећи мирис својих младунаца

1 У Novakovich 1878 објављена је српска варијанта овог романа.

2 Сам мотив силаска јунака у доњи свет је постојао и много раније: код индоевропских и семитских народа, у вавилонској народној књижевности (Астарта), код Грка (Одисеј, Орфеј, Херкул), Римљана (Енеј) (Chaykanovich 1935: 124).

3 Споменули бисмо да је још у I веку н. е. Плиније Старији у *Познавању природе* (књига 8) писао о кобилама како оне своје младунце воле више неголи женке других животиња (Pliny). Овај податак показује да је идеја о изузетној љубави кобила према својим младунцима постојала још од стarih времена, те је могуће да су људи раније прихватали везивање ждребади и јахање на кобилама у мрачној земљи као сасвим поуздано решење, односно да се тај податак о љубави кобила пре подразумевао.

4 Такође постоји наша приповетка *Александар Велики* (BF 1902: №4), која говори како је краљ Александар дошао већ до краја света, до тесног кланца који је био тако мрачен да се није могло кроз њега проћи од tame. Хтео је и ту земљу да освоји, али неки глас га је одвратио од те намере, рекавши му да је то други свет и не може га освојити.

5 У овој варијанти старац је скривен у сандуку који носи камила.

(Boyle 1977: 22–23).¹ Осим на турску и нашу књижевност роман о Александру утицао је и на јеврејске бајке и легенде, у којима се говори о путовању Александра Великог у мрачну земљу. Међутим, овде је савет мудраца да се користе за пут магарци из Либије, који имају способност да добро виде у мраку и изузетно дугачко уже, које ће људи одмотавати² у мрачној земљи приликом кретања (Naomi 1919).

Указали бисмо на још два извора који нам сведоче о широкој распострањености мотива *враћање уз помоћ женки и младунаца животиња*. Наиме, Марко Поло (XIII–XIV век н. е.), описујући своја путовања, говори о Татарима који одлазе у мрачну земљу ради пљачке: они јашу на кобилама чију ждребад остављају на улазу те земље, а затим се са плением враћају назад, захваљујући кобилама, које хрле код својих младунаца (Polo: book 4, chapter 21). Други пример нам пружа Херодот (V век пре н. е.), који говори о пустинији где живе гигантски мрави³ који, копајући рупе, избацују златан песак.⁴ Индијци тај песак добављају тако што упрегну 3 камиле: са сваке стране по једног мужјака, а у средини женку која се недавно ождребила. Напунивши вреће златним песком, људи јуре назад на камилама-женкама, које без предаха трче ка својим младунцима, а мужјаке (који су спорији и брже се умарају) остављају мравима (Herodotus: book 3, chapters 102–105).⁵

1 Овде се такође понавља мотив који је исти као у приповеци *Тамни вилајет*: неки гласови говоре о томе да ко узме нешто са тла, да ће се кајати, а ко не узме, да ће се исто кајати.

2 Уп. са митом о Тезеју и Ариадни, која му даје клупче нити да би га одмотавао приликом уласка у лавиринт код Минотаура и на тај начин нашао пут назад.

3 Тајну легенде о гигантским мравима и злату разоткрио је француски етнолог Мишел Песел: гигантски мрави за које Херодот каже да су величине пса, али мањи од лисице су заправо хималајски мрмоти, који су копали своје рупе и заиста избацивали песак са златом. Потомци Дарда (народа за који се сматрало да краду златоносни песак од гигантских мрава), са којима је Песел причао, потврђују да су њихови преци одлазили у неприступачне пределе *по злато код мрмота*. А мотив о изузетној опасности мрава је атрибут попут оног у причама о благу које чува змај, див или неко друго чудовиште. Уз све то оваква застрашујућа прича служи и да одврати разне авантуристе од потрага за златом. Поред ових открића и објашњења Песел говори и о тачним координатама места са мравима, које описује Херодот – 34°46' северне географске ширине, 76°15' источне географске дужине. О целокупном истраживању, објашњењу зашто се раније није разоткрила тајна гигантских мрава и осталим закључцима в. Peissel 1989.

4 О краји златног песка од стране Дарда пише и Плиније Старији (I век н.е.) у *Познавању природе* (књ. II), наводећи да људи некад не успеју да утекну гигантским мравима чак ни на најбржим камилама, те тако буду растрзани (Pliny).

5 Сличност са оваквим мотивом *враћања* због унутрашње потребе Вилијам Хансен види и у *Историји Данске* (XII век н. е.) Сакса Граматика (Hansen 2002: 474): браћа Фрод и Харалд деле краљевство тако што наизменично владају морем и копном. Када је Фрод владао морем, доживео је неуспех јер је повео са собом *недавно ожењене морнаре*, који су били више жељни брачних уживања код куће неголи тешких подухвата у ратовима са туђинцима. Поучен искуством свог брата, Харалд следеће године (када је његов ред да влада морем) узима са собом неожењене људе како их ништа не би ометало (Grammaticus).

На крају теме о враћању из мрачне земље уз помоћ кобила навели бисмо сличност између наше приповетке *Опет свети Саво и свети Паво и једне бугарске варијанте* о одласку цара Александра у тамну земљу: проналазак пута по звуку. Тако свети Саво *ждријебе свеже на вратима мрачне земље*, да при повратку кобила оварише лакше прави пут из мрачне земље, а и ждријебе ће рзати. У бугарској варијанти Александар узме са собом кобилу и ждребе, па по тамнини остављаше на дохвата гласу ждребе, па кобилу, па све тако док не дође до бесамртне воде, а после се по гласовима кобила и ждребади врати натраг (Novakovich 1878: 29).

Вратимо се на друге функције коња у народним приповеткама. На пример, у једној бајци (*Чардак ни на небу ни на земљи*) говори се како коњска кожа може послужити и као материјал за прављење опуте, односно да је у ту сврху неопходно жртвовати коња јер је то једини начин да се јунак бајке попне на чардак који није ни на небу ни на земљи. Овде бисмо скренули пажњу на важност коју управо коњ има у животу человека јер двојица старије браће у датој приповеци не желе да закољу своје коње, што још једном указује на високу вредност ових животиња, а самим тим и на то да поступак најмлађег брата говори о његовој великој пожртвованости.

Кожа лошег коња у бајци *Златан коњ* може се употребити и ради камуфлирања магичног, о чему је било речи у претходном делу рада.

Занимљив пример коришћења коже коња је у бајкама *Бог свога не оставља и Ал-Османов син и соколскога цара кћи*: овде се говори о зашивавању јунака у кожу, а таквог га подиже огромна птица *девекуша*¹ / *Хумакум*² и односи на неприступачну стену. У овоме можемо видети преосмишљавање древног погребног обреда: покојник се зашива у кожу неке животиње (најчешће вола или коња) и на тај начин његова душа доспева у онострани свет (Propp 2000b: 281–282; Propp 2000a: 11). Обред се касније преосмишљава јер је током историјских промена постао нејасан, изгубио смисао: тако се у бајци он остварује са једном разликом – не зашива се мртвав, него жив човек, али он свакако доспева у други свет, у који се не може стићи на обичан начин (Propp 2000a: 11, 172–173).

Оваквом начину сахрањивања када се покојник зашива у кожу животиње претходиле су тотемистичке представе о претварању човека у животињу након смрти:

1 *Девекуша* – 1. зоол. ној (тур. *deve kuşu*; букв. дева-птица, односно камила-птица); 2. мит. (у народном предању: измишљена велика птица) (RSKNJ 1966; Nametak 2010: 94).

2 Назив ове птице довели бисмо у везу са називом митолошке иранске птице *Хумај* (више о птици *Хумај* в. у одредници *Умай* у MNM). Уп. са називом за руску митолошку птицу *Гамаюн*.

најпре се сматрало да се може претворити у било коју животињу, а касније – у птицу јер она може да лети и однесе душу у други свет, из чега се потом развијају представе о анђелима који односе душу умрлог на небо (Propp 200ob: 281). Слични обреди се срећу код многих народа који се баве сточарством: код племена Оваха, Ескимса, Чукчи, у разним племенима Африке, Индије, Египта (Propp 200oa: 172–178).

Занимљив пример о функцији коња као жртви дају три приповетке – *Царев син и Циганин*, *Царевић и Арапин* и *Ал-Османов син и соколскога цара кћи*. У првој (*Царев син и Циганин*) царев син коле 9 кобила на једном великом брду где влада толика глад међу гавранима да једу једни друге. Пошто гаврани поједу кобиле, њихов цар¹ у знак захвалности даје јунаку једно перце² које ће му касније затребати у тешким тренуцима. У другој бајци (*Царевић и Арапин*) царевић добија од неког загонетног старца за слугу Арапина који одједном може да прогута целог коња. Арапин води царевог сина до жељене земље, али тражи да му се на сваких сат времена да по један коњ или човек да га поједе. Када је Арапин већ прогутао 40 коња и исто толико људи, а још увек није стигао са царевићем до циља, овај му даје свог коња за оброк. Сличан мотив можемо видети у бајкама³ кад јунака из подземног света износи огромна птица⁴ коју је потребно хранити: обично се у последњем тренутку храна завршава (њена количина увек буде за један мање од потребног) и јунак одлучује да птици за јело да део своје ноге.

У приношењу коња као жртве натприродним бићима у бајкама видимо сачуване елементе давне стварности када су се приносиле жртве оном свету, на пример, праиндоевропски ритуал *ашвамедха*, римски *октобарски коњ* и др. (више о том в.: Ivanov 1974; MNM). Овакви ритуали опет указују на близост коња и човека у религијском смислу: у жртвеном обреду *ашвамедха* коњ замењује човека, а у брахманистичким текстовима говори се о 5 облика жртве према хијерархији од највише ка најнижој: човек – коњ – бик – ован – јарац, с тим да човека и коња обједињује

1 Проп сматра да је мотив захвалних животиња у бајкама повезан са тотемистичким представама о умрлим прецима (Propp 200oa: 128–131).

2 Проп у оваквим магичним стварима види предмете који призывају духове, а који су у стварности повезани са талисманима и представама о њима (Propp 200oa: 165).

3 Такве примере можемо наћи у српским приповеткама *Како је постало стопало издубљено* (BF 1903: No2), *Биберчић* (BF 1894: No16).

4 У древном религијском схватању птица је један од преносилаца душе умрлог у *онај* свет, што наводи на претпоставку да је једна од првих композиција бајки била управо представа о путовању душе у загробни свет (Propp 200oc: 99).

то што се њихово месо не сме јести, односно дозвољено је јести месо последње три животиње (Ivanov 1974: 92–93).

Трећа приповетка (*Ал-Османов син и соколскога цара кћи*) говори о томе како царевић да би прошао кроз поље у којем живе *мрави сваке сортне и крилати и глатави и свакојаки* мора да поведе са собом коња којег ће оставити овим чудовишним мравима да га поједу, тиме им одвући пажњу од себе и бежећи, прећи опасно поље. У овом мотиву видимо сличност са Херодотовим описом гигантских мрава и начином на који људи краду од њих злато, при том жртвујући мужјаке камиле, о чему смо говорили у претходном делу рада. Сматрамо да је легенда о мравима била широко распрострањена, те нашла погодно тло да се сачува и у бајкама.

У приповеци коју смо већ спомињали (*Зла маћеха*) говори се и о магијским радњама где главну улогу игра коњ, односно његова длака. Тако човеку којем је ћерка настрадала од зле маћехе Бог кроз сан говори на који начин може вратити кћи живу и здраву: потребно је наћи *црна коња без биљега, бијелу бедевију без биљега, ата врана пријед нејахана и ждребну кобилу* и од сваког из репа узети по три длаке, спалити их и тим пепелом посuti несретну девојку. У народној култури паљење длака омогућава контакт са оностраним светом. Занимљив пример у вези с тим наводи Проп: јакутски шаман баца у ватру длаке белог коња и тиме привлачи духове од којих може тражити помоћ (Propp 2000a: 150).

Када је реч о коњској длаци, потребно је додати да у магијским радњама или пак обредима део може замењивati целину. Тако Проп наводи обичај код Скита да се са умрлим сахрањује и неколико длака из репа његовог коња, које су том приликом замењивале целу животињу (Propp 2000a: 143).

Овде можемо споменути још једну магијску радњу везану за коња из приповетке *Зашто пуница воли зета*: змија која се претворила у прелепу девојку и постала жена главном јунаку може се претворити поново у змију уколико је неко удари коњским уларом. И у реалном животу посебну улогу у магији имали су предмети за упрезање коња (SM 2011: 283). Овде опет видимо везу између дела и целине када је коњ учесник у магијској радњи преко својих делова или предмета близких њему. Сличан пример употребе коњске опреме налазимо и у околини Мурске Соботе у Словенији: да би се човек ослободио ноћне море (натприродног демонског бића које изазива парализу сна, односно непокретност тела после буђења) потребно га је ударити уздом у коју је коњ био први пут упрегнут (Radenkovich 1996: 140).

На крају бисмо још навели и не тако безазлену функцију коња – казну у виду растрзања. Оваквој казни у анализираним приповеткама подлежу углавном жене:

зла баба (*Златна јабука и девет пауница*), две отпаднице и проклетнице (*Овца трандафљика*), зла маћеха (*Бог не заборавља правих, Мајка крава*), жена која је била саучесник у превари (*Правда не гине*), сестра која је радила о глави свом брату (*Сирочићи*), зла Циганка (*Два златна детета*). Међутим, у три бајке на овакву казну су осуђени и мушкарци који су се лажно представљали и приписивали себи туђе подухвате: Циганин у приповеткама *Царев син и Циганин* и *Исус Христос и свети Петар по свет и стрелац у бајци Царев син и армичар*. Подаци о оваквим казнама за жене из стварног живота забележени су како на просторима Балкана (Шабац, Скопска котлина, Херцеговина) тако и у Вавилону, Риму, старој Индији (с тим да су тамо улогу у растрзању имали волови, а не коњи), а узрок казни је могло бити рођење ванбрачног детета, неверство, тровање, убиство мужа или детета, подметање пожара; један случај растрзања мушкарца је забележен 1757. када је на тај начин погубљен атентатор француског краља (Radulovich 2009: 95).

2.3. Власници коња. Власници коња у приповеткама обично припадају вишем сталежу. Само у једној бајци се говори да син сиромашне удовице која је просила име коња (*Чудотворни прстен*). Међутим, и тај коњ је добијен уз велику жртву: мајка на наговор сина продаје оно мало башчице да би му купила коња и на тај начин у куповину улаже готово све што има.

Следи списак власника коња (у заградама је наведен број приповедака у којима се они спомињу): цар / краљ или њихова деца (45), богат човек (11), Турчин (11), трговац (8), Еро/Херо (7), поп (5), Циганин (4), кириције¹ (4), сељак / сељаци (2), Свети Саво / Сава (2), Ђоса (2), Гачани (2), капетан (1), сеоски кнез (1), везиров син (1), властелин (1), ага (1), хоџа (1), пашалија (1), кујунџбаша (1), гроф (1), овчар (1), разбојник (1), 40 лопова (1), син удовице (1), калуђери (1), војска (1), катранције (1), Мујо (1), Раја (1), Радојица (1), Бошко Југовић (1), Дробњак (1), Шијаци (1), Шиптар (1), Србин (1), Латинин (1). Овде бисмо додали да се у још 52 текста статус власника не дефинише (говори се само да је реч о човеку), а у 2 се наводи да је коњ изнајмљен. Овакав списак нам показује да је коњ мањом статусна одлика вишег слоја друштва или добростојећих људи. На то указују и примери приповедака (*Од смрти се не утече, Чудновати пањ*) када се сиромах обогати: у том случају он може да приушти себи коња. Насупрот томе у причи *Трговац и његова жена* сиромах одбија да му се дарује коњ јер не може да га

¹ Кираџија (тур. *kira* – ‘најам’) – онај који се бави превозом туђе робе, каквог товара уопште, ређе и путника, обично колима, коњима, лађом и сл. (RSKNJ 1975).

издржава, а приповетка *Ђаво и владика* описује како изгледа сиромаштво: (..) живео је један много стар свештеник, који је био сасвим сиромах. Није имао ни коња, ни кола, ни стоке, до једног белог петла.

У одређеним причама коњ је услов да би се јунак бајке посматрао као припадник вишег сталежа. У бајци *Царев цин и Циганин* син удовице који је заправо царево ванбрачно дете тражи од мајке следеће: *купи ми коња, и сигурај ме као господарскога, да идем потражити цара оца свога*. У бајкама са сличним мотивом када слуга Циганин заузима место царевића (узима одело и коња од царевог сина, док овом не преостаје ништа друго него да иде пешке у прњама и служи Циганина), цар, иако види да је царевић у лицу попут Циганина, ипак одбацује своје сумње јер у овом случају, такорећи, одело и коњ чине человека. Слично је и у приповеци *Откупен мртв' човек*, где је одлика трговца, а самим тим и добростојећег человека – одело, коњ и паре.

Када је реч о Циганину као власнику коња, посебно бисмо истакли да га треба посматрати издвојено, тј. ван контекста богатих / сиромашних људи или вишег / нижег сталежа. Коњ је симбол циганског чергарског живота и без њега живот Циганина не би био тако слободан. О томе колико је та животиња битна за цигански живот могу нам посведочити и неке паремије из ромског језика¹: *Код коња и Цигана срце заједно куца; Код коња живим, код коња ћу и умрети; Цигански коњ и храни и вози; Спасити главу у невољи неће Бог, већ само коњ* (Andronikova 2006).

На крају бисмо још додали и да коњ током приповедног текста-казивања може да промени власника: Еро на превару добија коња од Турчина (*Еро с онога свијета*), обичан младић од цареве ћерке добија коња како би остварио тежак задатак (*Чудотворни нож*), Цигани на превару узимају коња од богатог делије или Турчина (*Циганин и властелин, Циганин преварија Турчина*), трговац даје свог коња воденичару да би овај својевољно ишао уместо њега у војску (*Хоће воденичар у војску*), господар дарује коњем царевића (за којег нико не зна да је царевић) због добре службе (*Двнаест мрва*), брат и сестра узимају коња од зликовца-разбојника (*Два прстена*).

2.4. Особине коња у баснама и причама о животињама. На почетку ове тачке бисмо напоменули да басне и приче о животињама не показују стварне особине коња, нити ми настојимо да их разоткријемо на овај начин. Такође, то како је коњ представљен у њима не мора нужно одражавати човекову слику о њему као о реалној животињи.

¹ Овде дајемо превод паремија са руског на српски, а на руски су оне преведене са ромског. Нисмо успели да дођемо до целокупне збирке циганских паремија које је сакупила Инга Михајловна Андроњикова: само један део је дат на сајту посвећеном научном истраживању ромске културе.

Већина анализираних приповедака не говори много о карактеру обичних, свакодневних коња. Они се више посматрају као превозно средство, материјално добро. Међутим, приче о животињама и басне нам разоткривају особине коња које му сам човек у њима приписује.

У појединим текстовима (*Коњ и во на даву у лава, Коњ и волови*) коњ може бити склон препирци (обично са волом), а некад коњи могу међусобно водити дијалоге и изнети своје тачке гледишта на одређену ситуацију (*Два коња једног господара, Два коња јахаћа*) или пак донети лоше одлуке (*Коњ и магарац, Два коња*). Међутим, колико год биле погрешне одлуке или размишљања у неком тренутку, на крају приче коњ или један од коња извлачи наравоученије и свестан је грешака.

Басне у којима се спомињу коњ и магарац показују да је коњ узвишенији и паметнији од магарца (*Коњ и магарац, Ждријебац и магарац, Магарац међу коњима*).

Када се коњ не препире са волом, онда је он његов пријатељ, с којим успева заједничким снагама да превари вукове, али се на крају басне додатно истиче већа животна мудрост и рационалност коња у односу на вола (*Коњ, во и два вука*).

У причи *Лисица се осветила вуку* спомиње се и ждребе. У првом делу приче оно је представљено као материјално добро које лисица жели да добије, а у другом делу је то наивно дете које вук успева да превари. Међутим, у приповеци *Вук и његов хазилук* кобила је надмудрила вука.

У већини басни / прича о животињама спомиње се и тежак свакодневни живот коња, о чему смо већ говорили: *Ко није благодаран на орау (ораху), није ни на товару или Награда неситости, Два коња, Коњ и магарац, Два коња једног господара, Волови и коњ, Два коња јахаћа, Вукови и болесни коњ.*¹

Таман када бисмо помислили да се коњу не приписују неке лоше особине, наилазимо на приповетку *Богомајка и Божји син на путу*, у којој он одбија да превезе Богомајку са сином: Богородица га моли да превезе њу и сина преко воде, а он се *не одмиче од траве, него је напао чупати као да никада видeo нијe*. Због таквог себичног поступка Бог проклиње коња да увек једе а да се никада наситити не може. Ово није јединствен пример објашњења зашто коњ не може никад да се наједе: постоје украјинске легенде у којима је во покривао сеном новорођеног Христа, док је коњ то сено јео и зато је он проклет да се не може никада најести (SM 2011: 283).

1 Представа о тешком животу коња одразила се и у фразеологији, нпр.: *радити као коњ, туђи као коња*. Више о томе в.: Voyvodich 2019.

3. ЗАКЉУЧАК

Анализа лика обичног коња показује да је најчесталији назив за ову животињу у народним приповеткама – коњ. Ова лексема се спомиње у 204 текста од укупно анализираних 236. Резултат није неочекиван с обзиром на то да је и у савременом језику дата реч у изузетно честој употреби и представља најшири појам у односу на друге који се срећу у приповеткама. На тај начин друго место по фреквентности заузима лексема кобила (36 / 236), а за њом *ждребе / ждријебе* (13 / 236) и *хат / ат* (10). Овај појам (*хат / ат*) се према речнику може односити или на коња уопштено или пак на паствува племените пасмине (RSKNJ 1959). Управо на тај начин се и користи у анализираним приповеткама: некад се односи на коња уопштено, а некад се истиче његова вредност. У причи *Пијевац на дивану* могу се чак упоредо срести та два назива: вук коље *хатове* и *коње*. Лексеме *бедевија, парип* и *коњче* појављују се у приповеткама по два пута, а *кобилетина, аткиња, ждребица, ждријебац, паствуух, парипче, ањгир, тајче* само по једном. Посматрајући фреквентност наведених лексема у народним приповеткама, можемо уочити да њихова учесталост зависи од специфичности значења: што је појам ужи, то се он ређе користи.

Атрибути који се употребљавају уз неку од горе наведних лексема су ретки. Користе се само уколико је то неопходно за саму приповетку: најчешће да се истакне снага и вредност коња (*добар коњ, силни хат, два коња ко двије виле, силовити коњи, најбољи коњ, најлепши коњ, најлепи коњ, убав коњ, лијеп коњ, ђогаст, вранац, доруша, халат, путоногаста кобила*) или је пак атрибут кључан за заплет радње (*Помоз'те сви свети!, Вукови и болесни коњ, Људско око, Царев зет лудак, Орач и вук, Лазар Сочица и Абид-ага, Вако је то било*). Исто тако се ретко говори о боји коња: црни коњи симболизују жалост, а бели весеље (*Очев трпс*), док су у бајци *Зла маћеха* боје ове животиње суштинске за остваривање магијске радње.

Посебна пажња се посвећује опису мршавих коња како би се у приповеци постигао што већи контраст у односу на врлине чаробних предмета (златан коњ, чаробна батина) или истакла већа корист мршаве кобиле спрам јаког коња.

Функција обичних коња у народним приповеткама најчешће се своди на јахање (104 / 236) и превоз терета (28 / 236) или кола / кочије (7 / 236). Коњ представља осим свакодневне помоћи у домаћинству и извор зараде. У неколико наврата се истиче његова тешка свакодневица и израбљивање од стране человека. У одређеним приповеткама експлицитно се говори о великој вредности коња (*Очев трпс, Сретњему жене умиру, За нужду се лаже*), док се у другима редоследом набрајања битних ствари указује на значај коња (*Срећни сат, Ко добро чини, не каје се*): коњ се спомиње одмах после человека. Такви примери нас доводе у везу са подацима да је још од давних времена

коњ био по вредности готово једнак човеку: хетитиски закони га изједначавају са робињом-заробљеницом, у праиндоевропској традицији на религијском плану коњ је био најближи човеку, а одређени обичаји усељења у кућу код Белоруса указују на слично схватање.

Нешто ређа функција коња у бајкама јесте употреба његове коже: за прављење опуте (*Чардак ни на небу ни на земљи*), камуфлирања магичног коња (*Златан коњ*) или ради зашивавања у њу јунака бајке (*Бог свога не оставља, Османов син и соколскога цара кћи*). Овај последњи пример је изузетно занимљив због своје везе са древним обредима сахрањивања: покојник је зашиван у кожу животиње како би на тај начин доспео у онострани свет. Јунак бајке на исти начин доспева у свет у који се не може доћи на обичан начин. Свemu овоме претходе тотемистичка схватања о претварању човека у животињу након смрти.

У приповеткама *Зла маћеха* и *Зашто пуница воли зета* видимо и коришћење коњске длаке или опреме за магијске радње, што је у складу са народном културом Словена, где се делови коња или коњске опреме користе у магијске сврхе. У овим примерима такође видимо представу о томе да део замењује целину, а слични примери се могу наћи још код Скита када се са покојником сахрањује и неколико длака из репа његовог коња.

Поред наведених функција, кобиле у бајкама могу да служе како би извеле људе из мрачних земаља: сматра се да ће оне наћи своју младунчад где год биле и на тај начин вратити јунаке приповедака на сигурну територију где је остављено ждребе. Овакво веровање о развијеним оријентационим способностима коња има основа у стварности, на што смо указали кроз конкретне примере сналажења коња у простору, али оно пре свега води порекло из давне прошлости, о чему сведоче текстови Псеудо-Калистена, Херодота и др.

У одређеним приповеткама (*Царев син и Циганин, Царевић и Арапин*) коњ може имати улогу жртве, што је повезано са древним ритуалима приношења жртве оном свету, који нам опет указују на близост човека и коња на религијском плану.

Коњ у приповеткама може играти улогу и у смртној казни: растрзање, којем подлежу углавном женски ликови. Подаци о оваквим казнама, које су се заиста десиле, забележени су како на просторима Балкана тако и шире (Вавилон, Рим, стара Индија).

Анализа ове тачке у више наврата показује колико су функције обичног коња у народним приповеткама заправо блиске његовим функцијама у стварности: од свакодневице преко смртних казни до магије, обреда, религијских представа од којих неке досежу до незамисливо далеких времена.

Власници обичних коња у приповеткама су углавном припадници вишег ста-лежа или су добростојећи људи. Само једна бајка (*Чудотворни прстен*) говори да сиромах добија коња, и то тек кад уложи готово све што он и његова мајка поседују. Ван ове поделе по сталежу и богатству налази се лик Циганина: коњ је просто неодвојив од његовог живота, од целокупне ромске културе, која без те животиње не би била оно што јесте.

Приповетке углавном не описују карактер обичног коња: он је више ствар него животиња, он је пре свега престижно превозно средство. О неким његовим особинама говоре басне и приче о животињама. Међутим, не смо посматрати све ове карактеристике као оне које народ приписује њима као реалним животињама, а поготово не као стварне особине јер је ипак реч о оним формама приповедака које су или алегоријске (басне) или су животиње само условно носиоци радње (приче о животињама). Оно што се може посматрати стварном карактеристиком јесте њихова радност и тежак живот.

На крају бисмо додали да је свака тачка анализе лика обичног коња у народ-ним приповеткама утемељена у реалности. А од посебног значаја су оне које чувају представе о свету заборављене у савременом животу.

REFERENCES

(All online sources last accessed: 28.08.2020)

Sources:

- BF:** Kashikovich, Nikola, ed. *The Bosnian Fairy*. Sarajevo, 1885–1914. <http://digital.nub.rs/pdf/bosvila/>.
 [In Serbian: Кашиковић, Никола, ур. *Босанска вила*. Сарајево, 1885–1914.]
- Chaykanovich 1999:** Chaykanovich, Veselin. *Serbian Folktales*. Belgrade: Gutenberg's Galaxy, 1999. [In Serbian: Чајкановић, Веселин. *Српске народне приповетке*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1999.]
- Chaykanovich 2002:** Chaykanovich, Veselin. *Miracoulus Ring: the Most Beautiful Serbian Folktales*. Nish: Prosveta, 2002. [In Serbian: Чајкановић, Веселин. *Чудотворни прстен: најлепше српске народне приповетке*. Ниш: Просвета, 2002.]
- Djordjevich 1988:** Djordjevich, Dragutin M. *Serbian Folktales and Legends from the Leskovac Region*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1988. [In Serbian: Ђорђевић, Драгутин М. *Српске народне приповетке и предања из лесковачке области*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1988.]
- Gavrilovich 1925:** Gavrilovich, Andra. *Twenty Serbian Folktales*. Belgrade: Publishing House of Raykovich & Dzukovich, 1925. [In Serbian: Гавриловић, Андра. *Двадесет српских народних приповедака*. Београд: Издавачка књижарница Рајковића и Ђуковића, 1925.]

- Grammaticus:** Grammaticus, Saxo. *The Danish History*. Books I–IX. https://www.gutenberg.org/files/1150/1150-h/1150-h.htm#link2H_4_0025.
- Herodotus:** Herodotus. *The Histories*. <https://www.онлайн-читать.рф/геродот.html>.
[In Russian: Геродот. *История*.]
- Karadzich 1823:** Karadzich, Vuk Stefanovich. *Serbian Foktales*. Vienna, 1823. http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-price_1.html. [In Serbian: Караџић, Вук Стефановић. *Народне српске приповјетке*. Беч, 1823.]
- Karadzich 1853:** Karadzich, Vuk Stefanovich. *Serbian Foktales*. Vienna, 1853. http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-price_2.html. [In Serbian: Караџић, Вук Стефановић. *Народне српске приповјетке*. Беч, 1853.]
- Karadzich 1870:** Karadzich, Vuk Stefanovich. *Serbian Foktales*. Vienna, 1870. http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-price_3.html. [In Serbian: Караџић, Вук Стефановић. *Народне српске приповјетке*. Беч, 1870.]
- KSSJ:** Corpus of Contemporary Serbian Language. <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/mainmenu.php>. [In Serbian: Корпус савременог српског језика.]
- Lakichevich 1986:** Lakichevich, Dragan. *Serbian Folk Fairy Tales*. Belgrade: Rad, 1986.
[In Serbian: Лакићевић, Драган. *Српске народне бајке*. Београд: Рад, 1986.]
- Nikolich 1842:** Nikolich, Atanasiye. *Serbian Foktales*. Vol. 1. Belgrade: Typography of the Serbian Principality, 1842. [In Serbian: Николић, Атанасије. *Народне србске приповедке*. Т. 1. Београд: Типографија Књажества Србскога, 1842.]
- Nikolich 1843:** Nikolich, Atanasiye. *Serbian Foktales*. Vol. 2. Belgrade: Typography of the Serbian Principality, 1843. [In Serbian: Николић, Атанасије. *Народне србске приповедке*. Т. 2. Београд: Типографија Књажества Србскога, 1843.]
- Panich-Surep 2009:** Panich-Surep, Milorad. *Serbian Foktales*. Anthology. Belgrade: Faculty of Pedagogy of University in Belgrade, 2009. https://citalici.files.wordpress.com/2016/01/srpske_narodne_pripovetke.pdf. [In Serbian: Панић-Суреп, Милорад. *Српске народне приповетке*. Антологија. Београд: Учитељски факултет Универзитета у Београду, 2009.]
- Vrchevich 1909:** Vrchevich, Vuk. *Folk Fables*. Dubrovnik, 1909. [In Serbian: Врчевић, Вук. *Народне басне*. Дубровник, 1909.]
- Vrchevich 1868:** Vrchevich, Vuk. *Serbian Folktales, Generally Short and Humorous*. Belgrade: Serbian Scientific Society, 1868. [In Serbian: Врчевић, Вук. *Српске народне приповјетке, понајвише кратке и шаљиве*. Београд: Српско учено друштво, 1868.]
- Works Cited:**
- Andronikova 2006:** Andronikova, Inga Mihaylovna. *The Gipsy Language Full of Puzzles*. Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin, 2006. <http://gypsy-life.net/history40.htm#01>. [In Russian: Андроникова, Инга Михайловна. *Язык цыганский весь в загадках*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006.]
- Boyle 1977:** Boyle, John Andrew. "The Alexander Romance in the East and West." In *Bulletin of the John Rylands Library*: 13–27. Vol. 60. Manchester: John Rylands University Library, 1977.
- Chaykanovich 1935:** Chaykanovich, Veselin. "Saint Sava in Folktales." In *Bogoslovje*. Vol. 2–3: 121–127. Belgrade, 1935. [In Serbian: Чаяканович, Веселин. „Свети Сава у народним приповеткама.“ У *Богословље*. Св. 2–3: 121–127. Београд, 1935.]

- Hansen 2002:** Hansen, William. *Ariadne's Thread: a Guide to International Tales Found in Classical Literature*. Ithaca: Cornell University Press, 2002.
- Hirc 1896:** Hirc, Dragutin. "Cynocephaly." In Milchetich, Ivan, ed. *Collection of Folk Life and Customs od the South Slavs*. Vol. 1: 229. Zagreb: Bookstore of the Yugoslav Academy, 1896. [In Croatian: Hirc, Dragutin. „Pasoglavac.“ In Milčetić, Ivan, ur. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*. S. 1: 229. Zagreb: Knjižara jugoslovenske akademije, 1896.]
- Ivanov 1974:** Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich. "Experience in the Interpretation od Ancient Indian Ritual and Mythological Terms Formed form AŚVA – horse." In Zografi, Georgiy Aleksandrovich & Toporov, Vladimir Nikolaevich, eds. *Problems of History Languages and Culture of the Peoples of India: 75–138*. Moscow: Nauka, 1974. [In Russian: Иванов, Вячеслав Всеволодович. „Опыт истолкования древнеиндийских ритуальных и мифологических терминов, образованных от АŚVA – конь.“ В: Зограф, Георгий Александрович & Топоров, Владимир Николаевич, ред. *Проблемы истории языков и культуры народов Индии: 75–138*. Москва: Наука, 1974.]
- Ivanov 1979:** Ivanov, Vyacheslav Vsevolodovich. "On the Sequence of Animals in Ritual and Folklore Texts." In Bayburin, Albert Kashufulovich & Chistov, Kiril Vasilevich, eds. *Problems of Slavic Ethnography (to the 100th Anniversary of the Birth of Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences D. K. Zelenin)*: 150–154. Leningrad: Nauka, 1979. [In Russian: Иванов, Вячеслав Всеволодович. „О последовательности животных в обрядовых и фольклорных текстах.“ В: Байбурин, Альберт Кашуфулович & Чистов, Кирилл Васильевич, ред. *Проблемы славянской этнографии (к 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. К. Зеленина)*: 150–154. Ленинград: Наука, 1979.]
- MNM:** Tokarev, Sergey Aleksandrovich, ed. *Myths of the Peoples of the World*. Vol. 1. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1987. [In Russian: Токарев, Сергей Александрович. *Мифы народов мира*. Т. 1. Москва: Советская энциклопедия, 1987.]
- Morris 1989:** Morris, Desmond. *Horsewatching*. Zagreb: Prosvjeta, 1989. [In Croatian: Moris, Desmond. *Upoznajte svog konja*. Zagreb: Prosvjeta, 1989.]
- Nametak 2010:** Nametak, Fehim. *East Treasure*. Kuvajta, 2010. [In Bosnian: Наметак, Фехим. *Istočno blago*. Кувада, 2010.]
- Naomi 1919:** Aunt Naomi (Landa, Gertrude). *Jewish Fairy Tales and Legends*. New York: Bloch Publishing, 1919. Online ed.: *Internet Sacred Text Archive*. <https://www.sacred-texts.com/jud/jftl/index.htm>.
- Novakovich 1878:** Novakovich, Stoyan. *Story about Alexander the Great in Old Serbian Literature*. Belgrade: State Printing House, 1878. [In Serbian: Новаковић, Стојан. *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности*. Београд: Државна штампарија, 1878.]
- Peissel 1989:** Peissel, Michel. *The Ants' Gold: The Discovery of the Greek El Dorado in the Himalayas*. Moscow: Mysl, 1989. [In Russian: Пессель, Мишель. *Золото муравьев*. Москва: Мысль, 1989.]
- Pliny:** Pliny the Elder. *Natural History*. http://annales.info/ant_lit/plinius/index.htm. [In Russian: Плиний Старший. *Естественная история*.]
- Polo:** Polo, Marco. *The Travels of Marco Polo* (translated by Henry Yule). https://en.wikisource.org/wiki/The_Travels_of_Marco_Polo.
- Propp 2000a:** Propp, Vladimir Yakovlevich. *Historical Roots of the Fairy Tale*. Moscow: Labirint, 2000. [In Russian: Пропп, Владимир Яковлевич. *Исторические корни волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, 2000.]

- Propp 2000b:** Propp, Vladimir Yakovlevich. *Russian Fairy Tale*. Moscow: Labirint, 2000. [In Russian: Пропп, Владимир Яковлевич. *Русская сказка*. Москва: Лабиринт, 2000.]
- Propp 2000c:** Propp, Vladimir Yakovlevich. *Morphology of the Folktale*. Moscow: Labirint, 2000. [In Russian: Пропп, Владимир Яковлевич. *Морфология волшебной сказки*. Москва: Лабиринт, 2000.]
- Pseudo-Callisthenes 1991:** Pseudo-Callisthenes. *The Greek Alexander Romance* (translated by Richard Stoneman). London: Penguin Books, 1991.
- Radenkovich 1996:** Radenkovich, Lyubinko. *Symbolism of the World in the Folk Magic of the South Slavs*. Nish: Prosveta, 1996. [In Serbian: Раденковић, Љубинко. *Симболика света у народној магији Јужних Словена*. Ниш: Просвета, 1996.]
- Radulovich 2009:** Radulovich, Nemanya. *Picture of the World in Serbian Folktales*. Belgrade: Institut for Literature and Art, 2009. [In Serbian: Радуловић, Немања. *Слика света у српским народним бајкама*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2009.]
- RSJ 2007:** Nikolic, Miroslav, ed. *Dictionary of the Serbian Language*. Novi Sad: Matica Srpska, 2007. [In Serbian: Николић, Мирослав, ур. *Речник српскога језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.]
- RSKNJ 1959:** Matich, Lybomir, ed. *Dictionary of the Serbo-Croatian Standard Folk Languge*. Vol. I (a – Bogolyub). Belgrade: Institut for Serbo-Croatian Language SANU, 1959. [In Serbo-Croatian: Матић, Љубомир, ур. *Речник српскохрватског књижевног народног језика*. Књ. I (а – Богољуб). Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 1959.]
- RSKNJ 1966:** Pavlovich, Milivoj, ed. *Dictionary of the Serbo-Croatian Standard Folk Languge*. Vol. IX (d – dugulya). Belgrade: Institut for Serbo-Croatian Language SANU, 1966. [In Serbo-Croatian: Павловић, Миливој, ур. *Речник српскохрватског књижевног народног језика*. Књ. IV (д – дугуља). Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 1966.]
- RSKNJ 1975:** Stevanovich, Mihailo, ed. *Dictionary of the Serbo-Croatian Standard Folk Languge*. Vol. IX (yurget – kolitva). Belgrade: Institut for Serbo-Croatian Language SANU, 1975. [In Serbo-Croatian: Стевановић, Михаило, ур. *Речник српскохрватског књижевног народног језика*. Књ. IX (јургет – колитва). Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 1975.]
- SM 2011:** Tolstoy, Svetlana Mihaylovna & Radenkovich, Lyubinko, eds. *Slavic Mythology. Encyclopedic Dictionary*. Belgrade: Zepter Book World, 2011. [In Serbian: Толстој, Светлана Михајловна & Раденковић, Љубинко, ур. *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Београд: Zepter Book World, 2011.]
- Voyvodich 2019:** Voyvodich, Darya Doychilovna. "Horse in Phraseology of the Russian and Serbian Languages." In Titarenko, Elena Yakovlevna, ed. *Collection of Scholarly Articles of the III International Symposium* (Yalta, June 8–12, 2019). Vol. 1: 115–120. Simferopol: IT Arial, 2019. [In Russian: Войводич, Дарья Дойчиловна. „Конь / лошадь во фразеологических оборотах русского и сербского языков.“ В: Титаренко, Елена Яковлевна, ред. *Сборник научных статей III Международного симпозиума* (Ялта, 8–12 июня 2019 г.). Т. 1: 115–120. Симферополь: ИТ АРИАЛ, 2019.]
- Wiltschko 1995:** Wiltschko, Roswitha & Wiltschko, Wolfgang. *Magnetic Orientation in Animals*. Berlin: Springer, 1995.